

Світлана Бойченко

МІСЬКІ КЛАДОВИЩА У ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПЛАНУВАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ЧЕРНІГОВА XIX ст. – ПОЧ. XX ст.

У статті досліджується процес організації кладовищ міста Чернігова протягом XIX. Визначаються причини та фактори змін у традиції поховання, місце кладовищ у територіально-планувальній структурі міста, заходи щодо організації та утримання кладовищ, особливості розвитку некрополя Чернігова протягом XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: кладовище, некрополь, поховальна культура, традиція, законодавство, територія, історія, місто, Чернігів.

Некрополь нерозривно пов'язаний із розвитком міста, частину якого він складає, та еволюцією його просторової структури. Як процес, розвиток некрополя характеризується складністю, системністю та багатоплановістю та включає заходи по відведенню земельних ділянок, будівництву споруд, облаштуванню території кладовищ. За своїм функціональним призначенням цвинтарі відносяться до об'єктів міської забудови, що займають певне місце у його територіально-планувальній структурі.

Сучасна вітчизняна історіографія представлена доробками багатьох авторів, в основному присвячених дослідженню локальної історії некрополів різних міст та регіонів України. Це свідчить про панування у дослідницькій парадигмі української історіографії мікроісторичного підходу, що обумовлює розгляд процесів розвитку цвинтарів крізь призму локальної історії. Такий підхід є виправданим, адже матеріали некрополів дозволяють осягнути особливості історії функціонування певних локацій як складних соціокультурних систем¹. Однак треба зазначити, що у вітчизняній історіографії поки що відсутня концепція історії некрополя відносно соціально-культурних процесів в українському суспільстві.

Єдиною узагальнюючою працею є збірка «Некрополі України», видана колективом авторів на чолі з І. В. Дивним, до складу якої увійшов розділ, присвячений Чернігівщині.

Дослідники розглянули розвиток цвинтарів як складний процес, що здійснювався поступово та був пов'язаний з еволюцією міста Чернігова протягом X – XX ст.² Подальша розробка проблем чернігівського некрополя досліджуваного періоду характеризується вивченням окремих питань або сюжетних ліній, що висвітлено у роботах М. М. Блакитного, А. В. Доценко, О. М. Ванжули, П. Гребня та С. Лаєвського, Г. А. Кузнецова, В. Я. Руденка, А. Ф. Тарасенка, С. І. Чернякова та А. Шульмана³.

Метою статті є розглянути зміни у структурі некрополя Чернігова протягом XIX – поч. XX ст., пов'язані зі зміною традиції поховання та організацією міських кладовищ. Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань: визначити причини та фактори змін у традиції поховання, місце цвинтарів у територіально-планувальній структурі Чернігова, заходи міської влади щодо організації та утримання кладовищ, їх специфіку протягом XIX – поч. XX ст. Результати дослідження дозволять характеризувати різноманітні зміни, що відбулися у суспільстві, та їх вплив на некрополь Чернігова.

© Бойченко Світлана Геннадіївна – викладач кафедри «Соціальних наук і технологій» Чернігівського національного технологічного університету.

На зразок країн Західної Європи у кінці XVIII ст. загальноприйнятою нормою у Росії стало відокремлення кладовищ від людських поселень та повсюдна організація регулярних цвинтарів⁴. Вони відрізнялися місцем знаходження, розмірами та утриманням, засновувалися за ініціативою міської влади та утримувалися міськими мешканцями, в основному купцями та міщанами. Кладовища проектувалися єпархіальними архітекторами та планувалися землемірами.

Перерозподіл українських земель після ліквідації Гетьманщини у 1781 р. призвів до створення нового внутрішнього середовища українських міст. У 1802 р. Чернігів став центром Чернігівської губернії, що призвело до швидкого зростання міської території та збільшення кількості населення. Наприкінці XVIII ст. у місті мешкало 3873 жителі, у 1856 р. – 6163, у 1897 р. – 27716, у 1913 р. – 35350.⁵ За умов швидкого зростання кількості населення, особливо з другої пол. XIX ст., погналися демографічні процеси, у першу чергу народжуваність та смертність. Остання була одним з основних демографічних показників, що визначав параметри існування соціуму. У середньому на поч. XVIII ст. у Чернігові щороку помирало біля 100 жителів, наприкінці століття – 250, у сер. XIX ст. кількість померлих становила близько 300, а у кінці століття – 500 осіб. Демографічні зміни призвели до того, що приходські та монастирські кладовища вже не задовольняли ритуальних потреб населення Чернігова.

На поч. XIX ст. почали формуватися нові містобудівні чинники, що значно вплинули на розвиток міст. Починаючи з 1799 року, в Чернігові, як й усіх містах Росії, відбувся процес перевлаштування на засадах «регулярності». За планами Чернігова 1801 – 1805 рр. головною стала центральна осьова перспектива вулиць на відміну від планування на основі бокової перспективи. Розвиток міста йшов у бік Троїцько-Іллінського монастиря, вздовж старого шляху на Київ, доріг на Петербург і Москву⁶.

Особливість розвитку кожного некрополя обумовлюється територіальним місцезнаходженням та внутрішньою структурою місць поховань. Унаслідок перепланування Чернігова здійснювалося освоєння північно-західних ділянок, які ніколи не забудувалися. З санітарно-гігієнічних міркувань кладовища були винесені на вигоні землі на північний захід від міста. В описі Чернігова кінця XIX ст. О. О. Русов указував, що у місті існувало 3 кладовища⁷. На плані Чернігова, складеного у 1908 р., позначено: кладовище з Петро-Павлівською церквою вздовж вул. Білоуської у напрямку до села Білоус, менше за розмірами єврейське кладовище вздовж дороги до містечка Любеч, закрите міське кладовище у кінці вул. Вознесенської поряд з урочищем Берізки⁸.

Особливістю територіально-просторового розвитку Чернігова на поч. XIX ст. було те, що перепланування здійснювалося у межах старої міської забудови⁹. З 30-х рр. XIX ст. почалася заміна дерев'яних церков на муровані. Будівельні роботи виконувалися паралельно з діяльністю старих церков, які лише після освячення нових розбирали. У цей час приходські кладовища біля церков продовжували функціонувати. Під час проведення робіт у церквах могили на цвинтарях часто знищувалися, але останки мирян не перепоховувалися, що суперечило приписам офіційного православного поховального ритуалу¹⁰.

Після виходу державних указів наприкінці XVIII ст. про заборону поховань біля церков цвинтарі підлягали закриттю¹¹. Незважаючи на вимоги законодавства, міське духовенство продовжувало дотримуватися традиційної практики поховання мирян біля приходських храмів, яка зберігалася протягом XIX ст. Процес зламу старих стереотипів, традицій поховання був доволі тяжким, тому здійснювався повільними темпами та розтягнувся на століття, закінчившись на поч. XX ст.

Стійкість ритуальної практики поховання на цвинтарях біля церков пояснюється уявленнями християн про рятівний характер освяченої землі, а також давніми традиціями¹². Кладовищенські церкви були нетиповим явищем.¹³ Введення державних обмежень у сферу поховання покійних не зупинили місцеву практику поховань на приходських та монастирських цвинтарях, а лише підвищили їх статус. Попри це, брак площі на приходських кладовищах був звичним явищем та привів до того, що при нових похованнях тіла небіжчиків накладалися одне на одне досить безладно.

Не маючи перспектив розвитку, цвинтарі були приречені на знищення, що поступово відбулося протягом XIX – першої пол. XX ст.

З метою організації нових кладовищ на поч. XIX ст. міська влада Чернігова вживала необхідних заходів. Процес відведення за річкою Стрижень кладовища «для хранения мертвых телес» відображає всю багатогранність та складність механізму організації кладовища¹⁴. 13 липня 1808 р. губернським правлінням було доручено землеміру вибрати спеціальну землю для кладовища. Відповідно до плану передбачалося знайти «место по удобности местоположения возвышенного и песчаного грунта». Через місяць губернський землемір повідомив, що для кладовища він обрав землю чернігівського міського голови купця Корнія Гриба у розмірі півдесятини. В обмін за землю під кладовище власник ділянки вимагав сінокос за р. Десною в урочищі Глинище, прибуток від якого оцінювався від 620 до 746 возів сіна. Губернське правління визнало таку вимогу невідповідною, тому 12 липня 1811 р. дало завдання губернському землеміру знов шукати інше «способное для кладбища место» за умови, якщо земля знаходиться у приватному володінні, то повинна відійти у міську власність.

25 червня 1812 р. землемір повідомив губернське правління, що придатною для кладовища є земля, що знаходилася у власності дружини померлого (на той час) купця Гриба Тетяни, народженої Леонідової. Вдова виявила бажання продати землю для кладовища у розмірі двох десятин, назначивши ціну кожної десятини 125 руб. Губернське правління доручило землеміру разом з міським головою схилити вдову до зниження ціни до 50 руб. за кожен десятину. Передбачалося, якщо вдова не погодиться на такі умови, то потрібно продовжувати пошуки іншої ділянки землі для кладовища на вигідних для міської влади умовах. Не погоджуючись із запропонованою ціною, Т. Гриб побажала отримати ділянку міського сінокошу за р. Десною. Губернське правління прийшло до висновку, що міський сінокіс, з якого виділено ділянку купцю Кицибі та купецькому сину Медведєву, не знаходився в обороті та не приносив місту ніякого прибутку. Тому було задоволено вимогу вдови та передало їй у власність міський сінокіс у розмірі півтори десятини. Для остаточного врегулювання справи губернському землеміру наказувалося обозначити кладовище та повідомити про це міській поліції. А також проінформувати міську думу про видачу Т. Гриб належних документів на власність за отриману землю.

Наступним кроком була організація на північній околиці Чернігова з заходу дороги на село Білоус міського кладовища. Для нього було обрано «особливе місце» на північний захід від міста, де знаходилося вільне місце, П'ятницьке поле. В архівних документах це кладовище іноді іменоване П'ятницьке¹⁵, але частіше «загальне кладовище» або «міське кладовище». У документах радянського періоду зафіксовано під назвою «руське кладовище» по вул. Старобілоуській, №6. Площа його постійно змінювалася від 17 га на початковому етапі до 10 га на сучасному. Кладовище складалося з декількох частин, у залежності від категорій населення, представників яких там ховали. У метричних книгах вони вказані як окремі цвинтарі: католицьке, військове, лікарняне та арештантське. Крім того, припускаємо, що вся територія умовно розподілялася на ділянки, на яких здійснювали поховання прихожан певних приходських церков Чернігова. Протягом XIX ст. – 1920-х рр. на ньому поховано біля 12 тис. осіб, в основному православного, а також католицького та лютеранського віросповідання.

На «общем католическом кладбище» ховали жителів католицького віросповідання¹⁶, в основному нащадків поляків – переселенців з Австрії та Польщі¹⁷. Чин поховання над померлими поляками здійснювався у римо-католицькому костьолі, який знаходився по вул. П'ятницькій. Цю частину кладовища вірніше було б назвати іновірською, оскільки, крім католиків, там ховали ще лютеран, іноді осіб інших християнських конфесій. Мартиролог іновірського кладовища нараховує близько 50 осіб.

У 1914 р. міська дума офіційно виділила ділянку на території безкоштовного кварталу для поховання військовослужбовців та членів родин російської імператорської армії. 12 листопада 1914 р. на черговому засіданні міської думи під головуванням міського голови О. В. Верзилова розглядалося питання про увіковічення пам'яті «жертв Великой Европейской войны в местах их вечного упокоения». З огляду на

те, що міське кладовище знаходилося у спільному веденні з церковним причтом та на території безкоштовного кварталу було поховано лише одного воїна, міська дума доручила міській управі у тому місці, де був похований загиблий, виділити для поховання жертв Першої світової війни ділянку землі площею 8х10 сажень, обгородити її та поставити дошку з відповідним написом¹⁸.

На «заведенском кладбище» або «больничном кладбище» ховали людей, що померли у Богоугодних закладах та губернській лікарні¹⁹. Під час епідемії холери у 30-50-х рр. ХІХ ст. загиблих від холери ховали «для карантину на кладбище для холеры»,²⁰ однак місце його знаходження встановити не вдалося.

Після виходу указу «О сношениях провинциальной канцелярии с духовным правлением о постройке церквей на кладбищах»²¹ спочатку на міському кладовищі було побудовано невелику за розмірами дерев'яну церкву на честь св. архістратига Михаїла, яку освячено 6 вересня 1815 р. У довідці Чернігівської духовної дикастерії про стан Михайлівської церкви 19 січня 1816 р. благочинний чернігівських міських церков Сава Корсаков доповідав, що в церковній касі знаходяться 4 руб. 32 коп., які зберігаються у церковного старости купця Юхима Биковського. До свого рапорту він додав невеликий за обсягом опис церковного майна²².

Як правило, кладовищенські церкви причту не мали. За рік до освячення кладовищенської Михайлівської церкви 20 серпня 1814 р. диякон Покровської церкви Логин Корноухов звернувся до архієпископа Чернігівського та Ніжинського Михаїла з проханням призначити його священиком нової кладовищенської церкви. Враховуючи заслуги перед церквою, Л. Корноухова було затверджено священиком Михайлівської церкви, але із відсутністю на той час указу Синоду церковного причту введено не було²³.

Система дотримання порядку на кладовищі та в церкві була важливим елементом громадського життя міста. 6 вересня 1814 р. в Чернігівській духовній дикастерії розглядалося питання про те, в чийому веденні повинні знаходитися церковне начиння та ключі від кладовищенської церкви. Міське духовенство просило, щоб кожен священик здійснював чин поховання в своїй приходській церкві. У разі виникнення потреби у відспівуванні померлого прихожанина певного приходу в кладовищенській церкві кожен священик мав право на служіння в ній. Метричних книг при кладовищенській церкві не велося. Оскільки відспівування померлих мирян здійснювалося у міських приходських церквах, до приходу яких вони були приписані. Для нагляду за кладовищенською церквою та церковним начинням, яке було частково переміщено із Воскресенської та Михайлівської церков, спеціально залучені сторожі, які жили в новозбудованому будинку на кладовищі та утримували себе «от добротства» жителів. В їхній обов'язок входило зберігати та видавати ключі священикам та спостерігати за порядком в церкві та на кладовищі. Сторожі обиралися серед осіб, призначених на війську службу, але нездатних до неї. Допускалося, що вони могли бути малограмотними, але обов'язково без шкідливих звичок²⁴.

Після смерті дочки та теці у 1831 р.²⁵ чернігівський купець 3-ї гільдії Петро Степанович Пригоцький, староста кладовищенських Воскресенської та Михайлівської церков, 13 червня 1836 р. звернувся до архієпископа Чернігівського та Ніжинського Володимира з особистим проханням дозволити йому за власні кошти по запропонованому плану та «фасаду» побудувати на П'ятницькому кладовищі кам'яну церкву на честь апостолів Петра і Павла з дзвіницею. Преосвященний Володимир схвалив проект та направив чернігівському губернатору М. І. Жукову. План будівництва кам'яної церкви на честь апостолів Петра та Павла, складений помічником архітектора Куцевичем, направили на розгляд губернському архітектору Василю Зибіну. «Рассмотрев и находящееся безобразие колокольни переделав», В. Зибін план церкви схвалив та рекомендував для будівництва²⁶.

Біля головного входу на кладовище (з вул. Старобілоуської) була збудована Петро-Павлівська церква, яка мала два поверхи, перший кам'яний та другий – дерев'яний²⁷. Її позначено на «Плане губернского города Чернигова» 1908 р., а за планом квартирному комітету 1921 р. вказано однобанну церкву з грушоподібним

верхом, а також капличку та кладовищенську сторожку біля входу на кладовище²⁸. У результаті пожежі Петро-Павлівська церква згоріла, тому в 30-х рр. XX ст. її розібрали²⁹.

На початку 1837 р. міською владою розглядалося питання про влаштування на міському цвинтарі будинку для тимчасового зберігання мертвих тіл. 5 березня 1837 р. міський поліцеймейстер доповідав чернігівському губернатору, що на загальному кладовищі знаходиться будинок, де мешкає доглядач за Михайлівською церквою, а будівлі для мертвих тіл немає. Він запропонував приміщення під дзвіницею Петро-Павлівської церкви використовувати як «покійницьку». У 1915 р. серед інших будівель, що належали Петро-Павлівській церкві, зазначена «усипальниця для вноса покойників»³⁰.

У кліровій відомості кладовищенської Петро-Павлівської церкви за 1914 р. значилося, що церковна земля разом з погостом становила $\frac{3}{4}$ десятини. До причту кладовищенської церкви входив священик, а з 4 липня 1907 р. – псаломщик. Священиком кладовищенської церкви був Стефан Петрович Тернавський, який отримував платню від міста 360 руб. на рік, призначену йому в 1887 році. На посаду псаломщика призначений козак Володимир Сириця³¹. Джерелом доходів причту були «государственные испрерывно-доходные билеты», пожертви за вічний спомин номінальною вартістю на суму 2730 руб., відсотки від чого йшли на його утримання. За рішенням Єпархіальної Ради від 8 (21) березня 1919 р. при Петро-Павлівській церкві відкрито самостійний приход³².

У кінці XIX ст. міським управлінням, у веденні якого знаходилося міське кладовище, вжито низку заходів щодо його упорядкування. У 1873 р. церковним старостою Юхимом Будашевським влаштовано нову огорожу, яка у 1881 р. була оновлена, а також прирізано ділянку землі із заходу. Після комісійного обстеження кладовища у 1893 р. його територію розділили на 9 кварталів, у залежності від матеріальних можливостей родичів покійного. Найбільш дорогим місцем був погост Петро-Павлівської церкви, де ховали членів родин священиків, купців та інших заможних чернігівських родин.

Для поховання жителів іудейського віросповідання за ініціативою чернігівської єврейської громади було організовано єврейське кладовище. Точна дата заснування єврейського кладовища в архівних документах відсутня. Припускаємо, що воно було організовано після відкриття загального міського кладовища у сер. XIX ст. Територія кладовища змінювалася від 2,5 до 4,6 га. Похорони і впорядкування кладовища перебували у віданні похоронного братства єврейської громади.

У книгах записів померлих євреїв протягом 1875 – 1903 рр. зафіксовано, що на єврейському кладовищі поховано членів сімей міщан, військових, землеробів з Чернігова, Ніжина, Конотопа, Березни, Глухова, Сосниці, Лоева, Чернобиля, Суража, Могильова, Слуцька, Гомеля, Витебська, Бердичева, Бобруйська, загалом біля 3500 осіб³³.

Невдалою спробою стала організація міського кладовища у «Берізках», яке знаходилось у північно-східній частині Чернігова на похилому до річки Стрижень пагорбі між колишньою Думською та Вознесенською вулицями. Його виникнення було пов'язано зі стрімким зростанням міської території за рахунок передмість. Після приєднання до Чернігова Берізок виникли незручності з перевезенням покійних до загального міського кладовища, що знаходилось на іншому кінці міста. Ці обставини послугували підставою для відкриття у другій пол. XIX ст. кладовища у Берізках. У метричних книгах зафіксовано лише 3 поховання жінок на кладовищі у Берізках протягом 1877 – 1893 рр.³⁴, що дає підстави вважати, що його площа була невеликою. У 1891 р. міський санітарний лікар зробив висновки про небезпечність кладовища для мешканців Берізок через близькість його до міської забудови та Стрижня. На підставі висновків міського санітарного лікаря міська дума прийняла рішення про необхідність закриття поховального комплексу, остаточно ліквідація якого припала на 1894 р.³⁵ У 1900 р. уповноважені від громади Берізок, населення якого у 1897 р. становило 585 жителів³⁶, звернулися до чернігівського міського правління з кло-

потанням про відкриття нового кладовища у передмісті, однак це питання так й не було вирішено³⁷. Того ж року на колишньому кладовищі в урочищі «Берізки» були насаджені дерева та створено парк»³⁸.

Протягом 1913 – 1919 рр. у метричних книгах Чернігова зареєстровані поховання на «воєнному кладбище», «полковому кладбище», «кладбище казарменного участка». Кладовище біля Чернігівської полкової церкви 176 Переволочинського піхотного полку функціонувало в Ялівщині. Там повано п'ятьох військових та членів їх родин³⁹.

Отже, процес розвитку некрополя Чернігова протягом ХІХ – поч. ХХ ст. свідчить про певні закономірності, пов'язані з законодавчими змінами у культурі поховання. Кладовищенське законодавство закріпило новий порядок поховання на кладовищах, що регламентувало небезпечність їх функціонування відповідно до санітарно-гігієнічних норм. У зв'язку з переплануванням території Чернігова нові цвинтарі було винесено на північний захід від міста. Фінансові видатки за утримання кладовищ покладалися на міських жителів, міщан та купців, упорядкування місць поховань, як й здійснення православного похоронного обряду, велося церквою, нагляд за станом могил здійснювала поліція.

Попри це, зберігалася тенденція до сакралізації місць захоронень небіжчиків у храмах та біля них. До поч. ХХ ст. існувала традиційна практика поховань на монастирських та приходських кладовищах шляхетних та почесних городян Чернігова. Частина міського простору, на якому знаходилися нефункціонуючі кладовища, поступово потрапляла під міську забудову.

Із зміною суспільного ладу в 1917 р. радянською владою було прийнято ряд декретів, які позбавили поховальну сферу релігійного впливу. Згідно з декретом РНК РСФСР від 7 грудня 1918 р. «О кладбищах и похоронах», утримання кладовищ перейшло до місцевих рад, духовництво від управління кладовищами було усунуто⁴⁰. Кладовища перетворилися на складову частину міського господарства, а їх утримання перейшло від церкви до комунгоспів. Утилітарно-прагматичний підхід до кладовищ, що намітився наприкінці ХІХ ст., сприяв подальшій їх десакралізації та зниження значення некрополя у системі суспільно значущих цінностей.

1. Верменич Я. В. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я. В. Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 13–28.

2. Некрополі України / [упоряд. І. В. Дивний, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова]. – К. : Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1999. – 287 с.

3. Доценко А. В. Некрополь Єлецького монастиря / А. В. Доценко, О. М. Ванжула / Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2010. – С. 100-121. ; Блакитний М. Офіцери колишньої російської імператорської армії, поховані у Чернігові (1900-1918 рр.) / М. Блакитний // Сіверянський літопис. – 2012. – №3. – С. 65-75. ; Блакитний М. До історії поховань на цвинтарях кафедральних соборів у Чернігові / М. Блакитний // Чернігівські старожитності : збірник наукових праць. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 11-16. ; Ванжула О. М. Протоіереї чернігівського Спасо-Преображенського собору / О. М. Ванжула // Чернігівські старожитності : збірник наукових праць. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 23-31. ; Гребень П., Лаевский С. Исследования некрополя церкви Покрова Богородицы конца XVIII – 1 половины XIX вв. / Некрополи Чернігівщини. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 36-39. ; Карнабед А. Троїцький собор у Чернігові (за даними архітектурно-археологічних досліджень) / Карнабед А. // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів : «Просвіта», 1999. – С. 30-31. ; Руденок В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова / В. Руденок // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2006. – С. 91-93. ; Тарасенко А. Ф. Черниговский

- Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбниці потрібной» Иоаникия Гаятовского в русском переводе / А. Ф. Тарасенко. – Чернигов, 2013. – 312 с.; Черняков С. Княгиня Софія Прозоровська (Скоропадська): деякі штрихи до біографії / С. Черняков // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – С. 42-43.; Шульман А. Первые шаги к возрождению / А. Шульман // Вісник. – 2000. – №2. – 74-75.
4. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 528 с.
  5. Острянюк О. Чернігів у ХІХ – на поч. ХХ ст.: формування міського середовища / О. Острянюк, Л. Аскерова // Краєзнавство. – 2012. – №3. – С. 5-19.
  6. Пиріг П., Любич О. Соціально-економічне й адміністративно-політичне становище Чернігова в першій половині ХІХ століття / П. Пиріг, О. Любич // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 32-51.
  7. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов: Типография губернского земства, 1899. – 378 с.
  8. Держархів Чернігівської обл., ф. 678, оп. 1, спр. 92, арк. 1.
  9. Леп'явко С. А. Чернігів – європейське місто / С. А. Леп'явко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 56 с.
  10. Замура О. Ю. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині ХVІІІ ст. / О. Ю. Замура. – К.: К. І. С., 2014. – С. 159.
  11. ПСЗРИ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. ХІХ. – № 13. 724. – С. 409; № 13. 803. – С. 500.
  12. Прокоп'юк О. Б. Київська метрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780-1783 рр.) / О. Б. Прокоп'юк. – К., ДП НВЦ Пріоритети, 2012. – С. 30-32.
  13. Коваленко О. В. Полтава ХVІІ – ХVІІІ ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / О. В. Коваленко. – К., 2009. – С. 105-118.
  14. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 1670, 3 арк.
  15. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 4205, 3 арк.
  16. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1660, арк. 665.
  17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года / Под ред. Н. А. Тройницкого: В 118 т. – СПб., 1904-1905. – Т. ХLVIІІ. – С. 13.
  18. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 1, спр. 890, арк. 416-418.
  19. Там само.
  20. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 281, арк. 115.
  21. ПСЗРИ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. ХІХ. – №13. 882. – С. 587.
  22. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2240, арк. 2-8.
  23. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2413, арк. 4.
  24. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2240, арк. 2-3.
  25. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 281, 115 арк.
  26. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 4205, 3 арк.
  27. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 3, спр. 395, арк. 193.
  28. Некрополі України / [упоряд. І. В. Дивний, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова]. – К.: Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1999. – С. 104-153.
  29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р – 3004, оп. 1, спр. 14, арк. 10.
  30. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 3, спр. 962, арк. 97-107.
  31. Епархиальные известия // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 15 (1 августа). – Часть официальная. – С. 565.
  32. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 395, арк. 193-195.
  33. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1256, 859 арк.

34. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 299, арк. 87; оп. 10, спр. 963, арк. 209; оп. 10, спр. 972, арк. 69.

35. Некрополі України / [упоряд. І. В. Дивний, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова]. – К. : Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1999. – С. 104-153.

36. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Под ред. Н. А. Тройницкого : В 118 Т. – СПб., 1904-1905. – Т. 48. – 371 с.

37. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 34 в, спр. 140, арк. 1.

38. Руденок В. Я. Чернігів. Подорож на 100 років назад / В. Я. Руденок. – Чернігів: Ранок, 2009. – 84 с.

39. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1524, 854 арк. ; ф. 679, оп. 10, спр. 1618, 458 арк. ; ф. 679, оп. 10, спр. 1660, арк. 665.

40. Декрет СНК «О кладбищах и похоронах» // Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1968. – Т. 4. – С. 163-164.

ГОРОДСКИЕ КЛАДБИЩА В ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ПЛАНИРОВОЧНОЙ СТРУКТУРЕ ЧЕРНИГОВА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье исследуется процесс организации кладбищ города Чернигова в XIX в. Определяются причины и факторы изменений в традиции погребения, место кладбищ в территориально-планировочной структуре города, мероприятия по организации и содержанию кладбищ, особенности развития некрополя на протяжении XIX – нач. XX ст.

Ключевые слова: кладбище, некрополь, погребальная культура, законодательство, территория, история, город, Чернигов.

CITY CEMETERIES IN THE TERRITORIAL AND PLANNING STRUCTURE OF CHERNIHIV IN THE XIX – EARLY XX CENT.

In the article the process of cemeteries' organization in Chernihiv during the XIX century is explored. The reasons and factors of changes in burial traditions, the localization of cemeteries in the territorial and planning structure of the city, measures undertaken by local authorities regarding the organization and maintenance of cemeteries, peculiarities in the Chernihiv necropolis development during the XIX – early XX cent. are defined.

Key words: cemetery, necropolis, funeral culture, tradition, legislation, territory, history, city, Chernihiv.

